

Wonen op hoogten: het terpen-landschap van Middag-Humsterland

MEINDERT SCHROOR

Tezamen met een zestal andere Nederlandse landschappen werd Middag-Humsterland in 1994 genomineerd voor plaatsing op de zogeheten Werelderfgoedlijst van de UNESCO. Vandaag de dag geven de beide voormalige kweldereilanden in Noordwest-Groningen, met hun directe omgeving, een samenhangend en fraai beeld van een naar Nederlandse begrippen oeroude bewoningsgeschiedenis van 2500 jaar.

Het kleilandschap van Friesland en Groningen behoort tot de oudste permanent bewoonde gebieden van Nederland. Het maakt deel uit van de laaggelegen, zandige en slikkige kustzone van het zuidelijke Noordzeebekken. Dit kustgebied, dat zich van de Hondsbossche Zeewering in Noord-Holland tot aan de Ho Bugt in Jutland uitstrekt, wordt voorts gekenmerkt door een onregelmatig onderbroken kustlijn. De onderbrekingen, zee-gaten en estuaria vormen zowel de verbinding tussen de Noordzee en een ondiepe binnensee (Waddenzee) als tussen de kust en het binnenland. In de Waddenzee vindt vanaf circa 5000 voor Christus tot op de dag van vandaag een uiterst actief proces van voornamelijk mariene en deels eolische sedimentatie en erosie plaats. Vanaf de 11^e eeuw na Christus werd het eigenlijke kleilandschap door bedijkingen van de dagelijkse rechtstreekse invloed van de zee afgesloten. De oudste min of meer continue bewoning gaat echter terug tot de 7^e eeuw voor Christus. Deze oude bewoning concentreerde zich al spoedig op kunstmatige woonheuvels, de terpen, wierden of wurten, die in cultuurhistorisch opzicht de kern vormen van het terpenlandschap. Het Fries-Groningse terpenlandschap is een essentieel onderdeel van het twee miljoen hectare grote Nederlands-Duits-Deense waddengebied.

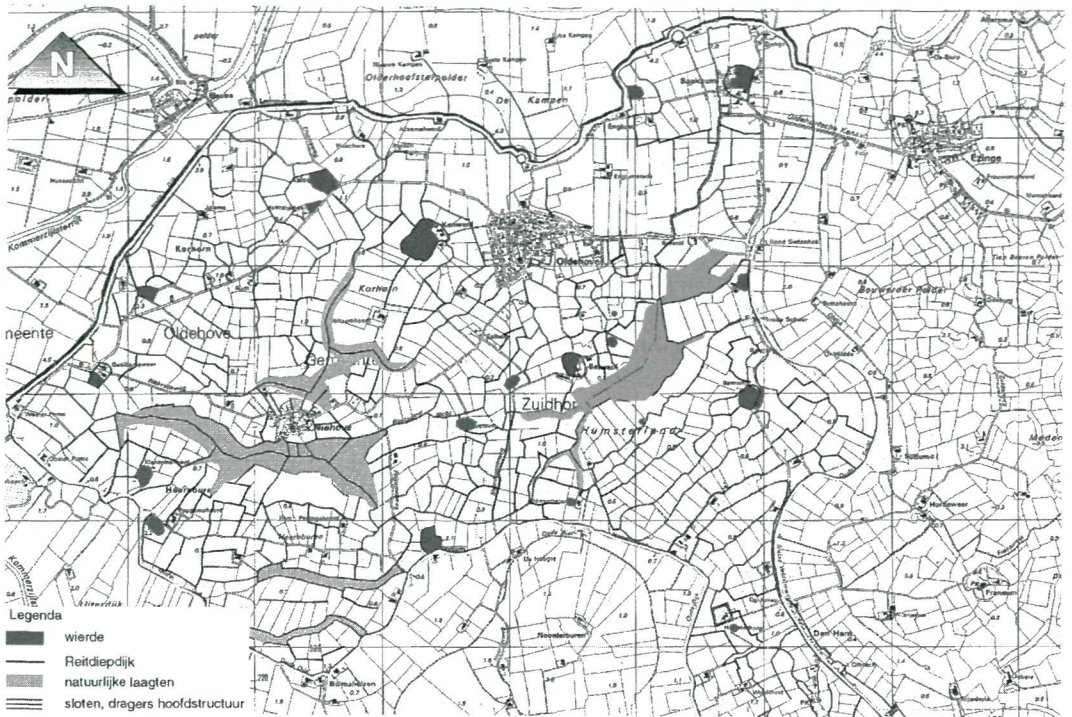
De ruimtelijke structuur van het terpenlandschap wortelt plaatselijk tweënhalf millenium in de tijd. Dat is voor het dichtbevolkte Nederland met zijn hoge – door natuurlijke en culturele factoren bepaalde – landschappelijke dynamiek uniek te noemen. Vrijwel nergens in ons land, met het Zuid-Limburgse lösslandschap als mogelijke uitzondering, is immers een nagenoeg continue bewoning van circa 2500

jaar aanwijsbaar. Op talloze plaatsen draagt het terpengebied de landschappelijke sporen van 's mensen actieve inpassing in en aanpassing aan de natuur'. Maar nergens hangen deze sporen zo samen als in een drietal deelgebieden, te weten Noordelijk Westergo, het centrale deel van de Greidhoek rond Tzum (beide in Friesland) en het hier behandelde Middag-Humsterland (Groningen). Die gebieden tonen niet alleen een heldere interne structuur, maar ook een duidelijke samenhang met de hen omringende streken.

MIDDAG-HUMSTERLAND

Van deze drie terpengebieden werd Middag-Humsterland in 1994 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) genomineerd voor plaatsing op de zogeheten Werelderfgoedlijst van de UNESCO. Tezamen met een zestal andere landschappen en landschappelijke elementen heeft de ROB het gebied Middag-Humsterland in dat jaar opgenomen in een inventarisatielijst, de zogeheten tentatieve lijst. Het gebied omvat twee voormalige kweldereilanden. Zij werden in de Volle Middeleeuwen door ringdijken van de werking van eb en vloed en van het wassende binnenwater afgesloten.

Middag-Humsterland – 6300 hectare groot – maakt deel uit van een bedijkt kleilandschap, dat in Friesland en Groningen 250.000 hectare meet. Met enkele uitlopers in de aangrenzende veengebieden telde en telt het Fries-Groningse terpenland circa 1750 aangetoonde terpen en wierden. Met deze laatste – etymologisch juiste – term worden de terpen in de provincie Groningen aangeduid. Het is niet overdreven te stellen dat het terpenland gemiddeld bijna één

Historische hoofdstructuur van Middag-Humsterland.

terp per vierkante kilometer telt c.q. telde. Dit gemiddelde wordt in Middag-Humsterland overigens ruimschoots gehaald. Het gebied was aan de vooravond van de bedijkingen dan ook relatief dicht bevolkt. Gegeven de dichtheid aan terpen zullen Middag en Humsterland in de 10^e eeuw circa 1000 inwoners hebben geteld (15 per km²). Nu wonen er in absolute zin weliswaar veel meer mensen, maar de bevolkingsdichtheid van 71 inwoners per km² is voor het huidige Nederland laag.

De hoge bewoningsouderdom en de dichte bevolking van het terpenland van weleer liggen, tezamen met een vertraagde economische ontwikkeling vanaf de 19^e eeuw, aan de basis van de grootste concentratie van archeologische monumenten binnen onze landsgrenzen.

VALLEN EN OPSTAAN

Zoals het Waddengebied in zijn geheel, dankt het terpenland zijn ontstaan vooral aan de zee. In zijn bewoningsgeschiedenis weerspiegelt zich de schijnbare tegenstelling tussen een hoge natuurlijke bodemvruchtbaarheid en specifieke bewoningsproblemen. Die bewoningsproblemen zijn vooral terug te voeren op een voortdurend noodzakelijke waakzaamheid en strijd tegen overstromingen (of beter blijvend landverlies) en tegen de verzilting. Het was een proces van vallen en opstaan. Een van de mooiste voorbeelden daarvan is het proces van ontwatering, incultuurname en oxydatie, dat door de kustbewoners in de Volle Middeleeuwen op gang werd gebracht. Dit leidde tot het verdwijnen van uitgestrekte veenlandschappen tussen Texel en Harlingen en later in het Dollardgebied. Daarbij versterkten vergelijkbare processen in landinwaarts gelegen veenlandschappen de dreiging van het binnenwater. Naast het ver-

lies van veel veenland stond echter de winst aan kleiland: in de Middelzeetrecht, in het Lauwersestuarium en in de Fivelboezem. Tussen deze beide 'vloedgolven' van buiten en binnen valt een belangrijk deel van de landschappelijke evolutie van Middag-Humsterland welhaast letterlijk te vangen.

KWELDERWALLEN EN WIERDEN

Toen het gebied vanaf ongeveer 700 voor Christus door bewoners uit het Drentse en Noordwest-Duitse achterland in gebruik werd genomen, strekte zich hier een kwelder uit. Deze werd aan de noordzijde begrensd door een kwelderwal, die via Garnwerd, Ezinge en Houwerzijl naar Panser bij het latere Zoutkamp liep. Aan de oostzijde werd Middag-Humsterland begrensd door de westelijke oeverwal van de Hunze die, komende vanaf het Drentse Plateau tussen Groningen en Adorp, de Hondsrug passeerde en vandaar pal noord-noordwestwaarts stroomde. Op de kwelderwal, door latere inbraken verder opgehoogd en geaccentueerd, vinden we de dorpen Feerwerd, Ezinge, Saaksum en Oldehove. Deze in het noorden van de streek gelegen zavelige kleizone kent in tegenstelling tot overig Middag-Humsterland enige akkerbouw. Vanaf de Romeinse Tijd tot in de laat-Karolingische Tijd vormde zich ten noorden van deze kwelderwal een reeks nieuwe parallelle, west-oost verlopende kwelderwallen die de kern vormen van de ten noorden van het Reitdiep gelegen streek en gemeente De Marne. Een geomorfologisch vergelijkbare ontwikkeling trad in Friesland op, waar aan de noordzijde van de kern van Westergo enkele reeksen, wel dra met terpen bekroonde, kwelderwallen aanslibden.

Op de kwelder- en de oeverwallen van Middag-Humsterland liggen de oudste terpen, waarvan een aantal tot dorpen uitgroeide. Van noordwest naar zuidoost: Saaksum-Ezinge-Feerwerd-Garnwerd-Oostum-Wierum en Dorkwerd. De beide laatste liggen weliswaar buiten het huidige deelgebied Middag-Hum-

sterland, maar horen er historisch gezien wel bij. Achter de wallen vormde zich een dikke laag knipklei, in Groningen knikklei genoemd, een zware, kalkarme kleisoort. Deze kwam vooral op enige afstand van de geulen tot bezinking, op plekken waar golf en getij reeds veel van hun kracht hadden verloren. De kwelderprielen van toen, zijn de sloten van nu; de wadgeulen van toen, de tochten van nu. Daarmee is het overwegend onregelmatige karakter van de blokverkeveling in Middag-Humsterland in hoofdlijnen verklaard. Op de voormalige kwelder- en oeverwallen vinden we overigens een iets grootschaliger en regelmatigere verkeveling, waarschijnlijk ten gevolge van een hogere ligging, een snellere afstroming en een grotere doorlatendheid van de bodem. Al naar gelang de aard van het oorspronkelijke natuurlandschap kregen de dorpen een radiaire (Niehove, Ezinge) of rechthoekige verkeveling (Garnwerd, Oldehove, Saaksum).

OPRUKKEND WATER

Tot aan de Karolingische Tijd (circa 750–1000 AD) zal de landschappelijke ontwikkeling van Middag-Humsterland in hoofdlijnen gelijk zijn geweest aan die van het terpenland rond Tzum (Westergo), maar vervolgens traden hier grote veranderingen op. Die vonden in het gebied zelf plaats, maar eveneens in de aangrenzende landinwaarts gelegen veenstreken (ontginningen). Essentieel is dat de bewoners van Middag-Humsterland met meer water te maken kregen, zowel vanuit het binnenland als vanuit zee. Afgezien van de Duinkerke IIIa-transgressie (800–1000 AD) en de ontginningen in het achterland, is niet geheel duidelijk waarom juist vanuit het Lauwersgebied grote inbraken plaatsvonden. Eén hypothese, door J.K. de Cock geformuleerd, koppelt de inbraken van de zee aan de onoordeelkundige aanleg van een binnenlandse vaarweg of Delf van Dokkum via Winsum naar de Eems. Daardoor zou het zee-water de kans hebben gekregen vanuit het Lauwersbekken binnen te treden. Belangrijker wellicht was dat door dit bekken een veel groter

De Oude Riet markeert de zuidrand van Humsterland (foto: Klazien Schroor).

gebied afwaterde dan via de Fivelboezem, door middel van meer rivieren (Lauwers, Oude Riet, Peizer- en Eelderdiep, Drentse Aa en Hunze). Het afsnoeren van de benedenloop van de Hunze en de opening naar het noordwesten van het Lauwersestuarium maakte met het gecombineerde debiet van de bovengenoemde stromen dat in eerste instantie erosie in plaats van sedimentatie de overhand kreeg. De gevolgen hiervan waren ingrijpend. De belangrijkste was de onthoofding van de benedenloop van de Hunze tussen Schouwen (bij Warfhuizen) en Pieterburten. Vanaf Schouwen zocht de Hunze of Reitdiep voortaan een westwaartse weg als een brede, meanderende kwelderrivier. Deze waterde af op het nog bredere Lauwersestuarium ten westen van Oldehove. Dit alleen was niet voldoende om het gebied zijn insulaire karakter te geven, want aan de zuidzijde van Humsterland werd vanuit het westen eveneens een bres geslagen

die verbinding maakte met de veenvlinder de Oude Riet. Het eilandkarakter werd als het ware vervolmaakt door het gecombineerde Peizer- en Eelderdiep, dat al meanderend langs Aduard noordwaarts liep, om bij de latere Allersmaborg in het Reitdiep uit te monden. Zo waren Middag en Humsterland omstreeks het jaar 1000 twee mega-halligen, dooraderd met kreken en bezaaid met talloze grotere en kleinere wierden.

Slechts via een zuidelijke uitloper van een dun kleidek op veen, met ook nu nog herkenbare strengen van huiswierden, had Middag (middeneiland) een verbinding met het 'vaste land'. Deze corridor was in de Late Middeleeuwen bekend onder de naam Lieuwerderwolde (Hoogkerk, Leegkerk, Dorkwerd, Wierum) en lag onmiddellijk ten westen van de stad Groningen. De sedimentatie vanuit de Oude Riet strekte zich uit tot aan de in de 12^e eeuw gelegde Roder- of Okswerderdijk, die in het Groninger Westerkwartier de zuidgrens markeert van de kleistreken. In die tijd bereikten de Lauwerszeinbraken overigens hun grootste uitbreiding.

BEDIJKINGEN

De bewoners van Middag en Humsterland, onderling gescheiden door de Oude Tocht, een van de armen van de Lauwersboezem, begonnen in de 12e eeuw met het leggen van een ringdijk om hun respectievelijke territoria. Deze dijkkringen bestonden uit eenvoudige kadijken van één à anderhalve meter hoogte. De zuidelijke dijk van Humsterland volgde de Jensemaweg over Balmahuizen en Frytum en sloot vandaar aan op de Barnwerderweg en de Reitdiepdijk. De westelijke dijk van Middag volgde de Oldijk, liep vervolgens zuidwaarts langs de heerden Nijenhuis en Arbere en volgde vandaar de Medenerweg en de Oostumerweg tot aan de Reitdiepdijk bij Wierumerschouw. De laatstgenoemde dijk markeerde de oostelijke en noordelijke begrenzing van Middag. Lieuwerderwolde werd beschermd door de Gaaikemadijk richting Peizerdiep (sedert de 14^e eeuw tot Aduarderdiep vergraven) bij Leegkerk. Door de ringdijken was het kwelderland van de zee afgesnoerd en veranderd in het fossiele Wadkwelderlandschap zoals we dat feitelijk nog kennen. Aanvankelijk droegen deze bedijkingen een defensief karakter. Voor het houden van de dijk was een dijkrecht nodig, waarvan dat van Humsterland ons in een 14e-eeuwse versie en een uit 1501 is overgeleverd.

De dijken vormden uiteraard een barrière voor de binnenlandse afwatering. Om die reden legden de bewoners op plekken waar tochtsloten de dijken kruisten, eerst kokersluizen of pompen en naderhand keersluizen met puntdeuren, de zogeheten zijlen aan. Voor het beheer en het onderhoud van de zijlen waren de zijlvesten verantwoordelijk. In Humsterland was dat het Homsterzijlvest en het Saaksumerzijlvest; in Middag het Aduarderzijlvest. Leverde de afwatering van Humsterland tot in de 16^e eeuw weinig problemen op – zij verliep via de Homster- of Niehoofsterzijl in westwaartse richting – die van het Aduarderzijlvest stuitte vanwege de toevloed van water uit het achterland en het sterke meanderen van het Peizer-

diep op grote moeilijkheden. Aanvankelijk werd bij Arbere een oplossing gezocht in lozing op de Oude Tocht, maar deze bifurcatie tussen Reitdiep en Oude Riet slibde al snel dicht. Dit proces werd versterkt doordat de zijl achterin lag, in plaats van haaks op de afwateringsgeul.

In het gebied was sedert 1192 de Cisterciënzer abdij Aduard – de grootste moniale grondbezitter op het grondgebied van het latere Nederland – gevestigd. Van de Cisterciënzers of Bernardijnen is bekend dat ze zich bezig hielden met waterstaatkundige verbeteringen van wat we nu met een Engelse term wellicht ‘rough grazing lands’ zouden noemen. Zo waren in Westerlauwers Friesland de abdijen Klaarkamp en Bloemkamp actief in respectievelijk de boezems van de Paesens en de Middelsee. In de 14^e eeuw (1335–1383) ging de abdij Aduard als voornaamste grondbezitter in Middag over tot het in rechtstreekse verbinding brengen van de bovenloop van het Peizerdiep bij Leegkerk met het Reitdiep bij Aduarderzijl. Daardoor werd de afwatering van het lager gelegen Middag sterk verbeterd. Tezelfdertijd (1385) verkreeg het zijlvest van West-Vredewold en Oost-Langewold, het zogeheten Bomsterzijlvest een rechtstreekse verbinding via het toen gegraven Wolddiep en Hoerddiep met de nieuwe Bomster- of Niezijl. In 1563 zou het Nijesloterzijlvest er zijn zijl naast leggen. Met al deze maatregelen verminderde het debiet van de Oude Riet sterk, zowel vanuit Vredewold als vanuit de Kop van Drenthe. In betrekkelijk korte tijd slibde de trechtermond van deze stroom tussen Noordhorn enerzijds en de Noorderham en Humsterland anderzijds dicht.

Daarmee kwamen de bedijkingen in een nieuwe, offensieve fase. In fasen werden telkens nieuwe, zogeheten Pompelanden door middel van dwarsdijken, naar analogie van de Middelsee, ingedijkt. In 1566 – met de bedijking van de uiterdijkse aanwassen aan de zuidkust van Humsterland – was de Oude Riet gereduceerd tot een klein stroompje. Korte tijd later werd dit estuarium door middel van een strategisch gele-

gen zijl met schans De Opslag alias de Kommerzyl van de zee afgesnoerd. Ten westen daarvan waren de Waarden inmiddels aan de zee ontfutseld. In 1489 verdwenen de boezemlanden langs de Oude Tocht of Kliefsloot, de scheiding van Middag en Humsterland tussen dijken.

Over de bedijkingen langs het Reitdiep kunnen we kort zijn. Hier kwamen in de Late Middeleeuwen bij Harssens en in de 17^e eeuw bij Garnwerd/De Raken en Oldehove/De Kampen bochtafsnijdingen tot stand, die deze getijderivier op snelheid en diepte hielden en voorzover het het Reitdiep beneden Aduarderzijl betrof aanleiding gaven tot inpolderingen langs deze stroom. Wanneer we de in 1969 afgesloten Lauwerszee buiten beschouwing laten, dan werd hier met de afsluiting van Lauwers en Reitdiep in 1877 de kroon op het inpolderingswerk gezet. In de ruimtelijke inrichting zijn daarna geen grote veranderingen meer opgetreden.

Met deze historische schets is gemakshalve voorbijgegaan aan de staatkundige en kerkelijke ontwikkeling van de streek. Het gebied werd door de bekende missionaris Liudger geker-

stend tijdens de laatste decennia van de 8^e eeuw. Uit die tijd dateren ook de eerste toponymische vermeldingen in kloosterregisters, dat van het door Liudger gestichte Werden voorop. In de Late Middeleeuwen (1150–1550) vormden beide landschappen boerenrepubliekjes met hun eigen willekeuren. Daarnaast sloten de bewoners zelfstandig verdragen, zoals de hoofdelingen van Humsterland in 1366 met de stad Groningen. De eerstgenoemden stelden hun steenhuisen of castra ter beschikking. De namen van deze voorlopers van de borgen – doorgaans op wierden gelegen – leven op talloze plekken voort, zoals Fritema, Alma, Ballema en Jensema.

WAARDE VAN HET GEBIED

Van dit creatieve omgaan met het water draagt de streek nog talloze sporen, die vanwege hun duidelijke aanwezigheid mede bepalend zijn voor de landschappelijke waarde van het gebied. Om te beginnen zijn dit de historisch-geografische ontwikkelingen voorzover bepalend voor de inrichting van Middag-Humsterland. Dit oude kwelderlandschap kenmerkt zich door komvormige dorpen op de wierden, waarvan sommige, zoals Niehove en Ezinge, een radiaire verkaveling bezitten. Weer andere hebben een meer rechthoekige verkaveling. Het betreft hier

Boerderijreeks Okswerd tussen Noordham en Grijskerk; oudste zeedijk van het Zuidelijk Westerkwartier (foto: Klazien Schroor).

Gemaal Electra (foto: Klazien Schroor).

de grootste dorpen, die met uitzondering van Niehove alle op de oevers van voormalige kustlijnen (kwelderwallen) of langs natuurlijke waterlopen (oeverwallen) liggen. In de knippijger, meer zuidelijk gelegen delen – waarbij het Van Starckenborghkanaal als zuidgrens is genomen – kwamen veel minder, maar vooral kleinere dorpen tot ontwikkeling, zoals Den Ham, Fransum en Oostum. Veel potentiële dorpswierden, waaronder die van Selwerd, Suttum, Krassum, Hardeweer, Beswerd of Frytum haalden de dorpsstatus niet en beperken zich tot drie à vier boerderijen. Anderzijds is hier in het pure veeteeltgebied meer sprake van verspreide bewoning, die zich traditioneel op de centrale dorpswierde met zijn kerk richtte. Fraai is dit zichtbaar op de kaart van Fransum en omgeving uit het begin van de 20e eeuw. Al met al telt het gebied meer puntvormige, dan vlakvormige verdichtingen. Die groene punten van opgaand geboomte verlenen met plaatselijke lijnvormige verdichtingen als dijken en kanalen (Oldehoofsche Kanaal, Aduarderdiep, Van Starckenborghkanaal) het gebied ondanks zijn openheid een intiem karakter.

Tot de historische geografie behoort ook de verkaveling. Middag-Humsterland is het grootste aaneengesloten gebied met een onregelmatige blokverkaveling in Groningen. Als zodanig kent het zijn evenknie slechts in de Friese

Greidhoek, maar daar is de kleigordel breder dan waar ook in het gehele Waddengebied. De slootdichtheid is het hoogst in de laaggelegen knikkige gebieden. De grond is daar weinig doorlatend en de afwatering is fijnmazig, overigens met nagenoeg ontbreken van de polderbemaling die elders in dergelijke gebieden gebruikelijk is. Nog steeds vindt de afwatering plaats via duikers, sluisjes en stuwen, waarbij het Niehoofsterdiep, het Aduarderdiep en het pas in 1825 gegraven Oldehoofsche Kanaal de voornaamste afwateringen zijn op het Kommerzijlsterdiep en het Reitdiep. Middag-Humsterland wordt, middels het Kommerzijlsterdiep en het Reitdiep, sedert 1920 als één boezem bemalen door het aan de rand van Humsterland gelegen gemaal Electra. Het lage boezempeil van -0,93 meter NAP garandeerde een natuurlijke afwatering. Die bleef in stand, ook toen met de afsluiting van het Reitdiep, op het gedeelte ten zuiden van Wetsinge het hoge Winschoterpeil (+0,62 m NAP) werd ingevoerd en aldaar een dam plus schutsluis nodig waren. Deze werden in 1930 gesloopt, maar de landschappelijke resten zijn nog goed herkenbaar.

GEOMORFOLOGIE

Onder de historisch-geografische inrichting zit nog een laag, de geomorfologische. Zowel Middag als Humsterland zijn getij-afzettingenvlakten

met erosielaaften en (afgesneden) meandergeulen. Dit ensemble wordt in zijn geheel weer omringd door de zeeboezemvlakten van de Oude Riet, de Hunze of het Reitdiep en de Oude Tocht of Kliefsloot. De langs deze wateren gelegen voormalige uiterdijkse landen zijn leger en grootschaliger ingericht dan het oude land, maar ook hier liggen de heerden dikwijls op huiswierden, zoals de Grote Kampen langs het Reitdiep of De Hoogte aan de Oude Riet. De verkaveling langs de Oude Riet richt zich op het oude land, zowel naar het noorden als naar het zuiden (Okswerderdijk).

In het hart van de streek, op de afzettingen van Middag en Humsterland, vinden we op de knipklei veel kleinschalig reliëf. Een blik op zowel de fysisch-geografische kaart als de hoogtelijnenkaart is voldoende om aan te tonen, hoezeer de bewoners van de streek zich naar de natuurlijke kwaliteiten van het landschap hebben gericht. Maar niet alleen gericht, ze voegden er ook hun eigen elementen aan toe.

Wierde Fransum (foto: Klazien Schroor).

Dit betreft op de eerste plaats de wierden, maar daarnaast sloten en dijken, en ook afgetichelde percelen die vooral langs het Aduarderdiep het bestaande natuurlijke reliëf versterken of doorkruisen.

Van zuid naar noord loopt door Middag de oude benedenloop van het Peizerdiep. Reliëf en verkaveling markeren deze watergang van weleer, die al meanderend opgevuld raakte met zware klei. Met uitzondering van de omringende zeeboezemvlakten en de noordelijke kwelderwal, waar de akkerbouw overheerst, is het gebied vooral in gebruik als grasland. De wierden, die ogenschijnlijk meest lukraak verspreid liggen over het land, blijken bij nader inzien vooral langs de boorden van vroegere erosiegeulen als het Beneden-Peizerdiep, het Niehoofsterdiep of de Boventilstertocht te liggen. Ook in Zuidelijk Middag of Lieuwerderwolde is dit trouwens het geval. Zo vinden we tussen Kleiwerd en Leegkerk een snoer van grotere en kleinere wierden. Met hun aanwezigheid accentueren ze het bestaande natuurlijke reliëf. Aan de buitenranden van de oude kwelder vormen zij

de schakels en scharnieren van de vroegste ringdijken, zoals Frytum, Balmahuizen, Roodeschuur of Aalsum.

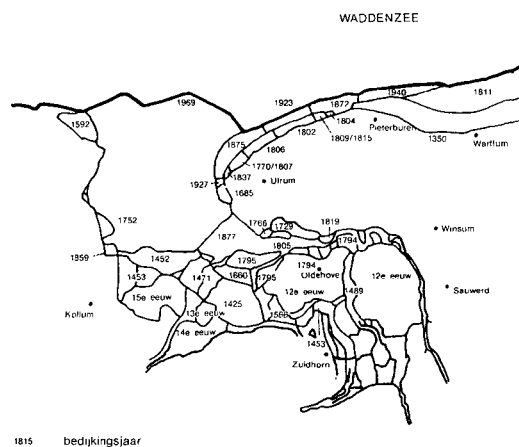
DIJKEN EN WEGEN

Met de komst van de dijken voegden zich naast het bestaande verkavelingspatroon met zijn sloten en paden nieuwe, doorgaande wegen. Veelzeggend in dit verband is het Friese woord *dyk*, dat zowel dijk als weg betekent. De oudste dijken volgden de geulen en riviertjes, de doorgaande wegen – die vanaf omstreeks 1850 werden verhard – uiteraard de dijken. Voor Slachte- of dwarsdijken, die delen van zeeboezems afsloten gold natuurlijk hetzelfde. Deze offensieve dijken zijn de ketens waarmee Middag en Humsterland aan hun omgeving vastzitten en hoewel de meeste pompen of zijlen eruit zijn verdwenen is de vroegere ligging van deze kunstwerken doorgaans nog eenvoudig uit het verkavelingspatroon af te leiden. De dijken, waarvan vele, maar lang niet alle zijn afgegraven, waren en zijn nog altijd integrale onderdelen van het landschap. Ze markeerden de grens tussen oudland en nieuwendland en tussen binnen- en buitenwater. Zijlen als de Niehoofster- of Homsterzijl, de Aduarderzijl, maar ook de recentere Kommerzijl vormden de geplande en noodzakelijke doorbraken in de dijk; talloze kolken langs het Reitdiep getuigen daarentegen van ongewenste doorbraken. Ook van het terugleggen van dijken vinden we sporen in dit gebied, zoals de Hoge Dijk tussen Aalsum en Gaaikemaweer, die in de 16^e eeuw dwars over de bestaande blokverkaveling werd teruggelegd.

Het aspect veiligheid gold niet alleen de ring- en dwarsdijken, maar ook de rivieren die door of langs het gebied stromen. Zoals dwarsdijken leidden tot een verkorting van de zeekering, zo werden ook schurende bochten afgesneden. In het jaar 1620 werd het Reitdiep op een tweetal plaatsen verkort, te weten bij Garnwerd en bij Oldehove. De meandergeulen van de laatste afsnijding zijn bij De Kampen nog goed herkenbaar.

ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE

Ook in archeologisch en bouwhistorisch opzicht is het gebied rijk te noemen. Om te beginnen uiteraard in zijn bijna honderd wierden en wierderestanten, die overigens bij lange na niet alle bescherming genieten. Het gebied herbergt voorts een tweetal borg(restanten): Allersma en Piloursema of Hamsterborg, naast een tiental terreinen met steenhuis- en borgrestanten, die doorgaans op wierden liggen. Bij dit geheel voegt zich een viertal beschermde dorpsgezichten: Niehove, Saaksum, Garnwerd en Ezinge. De dorpsbebouwing bevat talloze elementen die de bouwhistorie van kerkgebouw, boerderij en woonhuis op het Groninger platteland illustreren. We noemen de boerderijen op de wierden van Niehove en Saaksum, de talloze vrijstaande langgebouwde dorpswoningen met hun wolfs-einden (korte dakvlakken op het bovenste deel van de eindgevels) en de karakteristieke dorps-herbergen. Tot het geheel behoren echter ook de in de grotere kernen veel voorkomende burgerwoningen in de stijl van de op het Groninger platteland sterk vertegenwoordigde Amster-

1815 bedijgingsjaar

overzicht bedijkingen
bron Roeleveld en Stiboka

Overzicht van de bedijkingen.

damse School. Van de militaire architectuur bleef slechts weinig bewaard. Deze sloot vooral aan bij waterstaatkundige elementen als de Aduarderzijk, waar de Saksers in 1501 het tegen de stad gerichte blokhuus 'Weert-Groningen' bouwden en de 16^e-eeuwse schansen bij de Bomsterzijk en de Opslag (respectievelijk Niezijk en Kommerzijk).

De ligging van deze verdwenen militaire weerwerken onderstreept het belang van de waterstaat. De provincie Groningen heeft in het kader van de notitie 'Dijken die niet mogen wijken' beide Reitdiepdijken onder bescherming gesteld en staat daar geen aanpassingen toe. Maar van de overige dijken, met name in de Reitdieppolders, zijn inmiddels grote delen afgegraven en mogen resterende taluds waar nodig worden verwijderd, met uitzondering van een tweetal kleine dijkrestanten ten noorden van Kommerzijk. Het spreekt voor zich dat de overige dijken, zowel ring- als dwarsdijken die vaak tevens verharde wegen zijn, juist extra gevoelig zijn voor wegverbredingen en -afsnijdingen.

VERANTWOORDE KEUZE

Het voorgaande maakt duidelijk dat Middag-Humsterland een schatkamer is van talloze archeologische, geomorfologische, waterstaatkundige en verkavelingsmonumenten. In dit opzicht is de selectie ervan een terechte keuze. De keuze krijgt een extra accent door het ietwat insulaire karakter van het gebied, dat ook nu nog aan bijna alle zijden door water wordt begrensd. Wat het gebied bijzonder en beschermenswaardig maakt is echter niet alleen de concentratie van monumenten op een betrekkelijk klein territorium (in Westergo vinden we een nog hogere terpendichtheid en een groter gebied met een onregelmatige blokverkaveling), maar vooral de opeenvolgende fasen van de bewoningsgeschiedenis, zoals die tot op de dag van vandaag in het landschap herkenbaar zijn gebleven. Daarbij tonen de verschillende bewoningsfasen een duidelijke onderlinge samenhang met elkaar en met fysische en waterstaatkundige

aspecten. Die samenhang bestaat niet alleen binnen het eigenlijke Middag-Humsterland, maar is er ook en vooral met het direct aangrenzende terpenland. Tot het geheel behoren ons inziens dan ook niet alleen de beide voormalige (schier) eilanden Middag en Humsterland, maar evenzeer de aangrenzende ingedijkte gebieden plus de oevers aan gene zijde van het Reitdiep en de Oude Riet.

Om de genese van het Noordelijk Westerkwartier (Middag en Humsterland) als landschappelijk ensemble herkenbaar te houden is het zelfs wenselijk voor een ruimere geografische omgrenzing te kiezen dan die is voorgesteld. Het cultuurhistorisch belang van het Reitdiepdal is door de provincie in feite al erkend. Toch behoort ook het gebied rond de Oude Riet tot aan de oude Okswerderdijk tot dit stelsel van kweldereilanden en zeeboezemvlakten. Zo bekeken is een zuidelijke begrenzing die van Kommerzijk via Grijpskerk de spoorlijn Leeuwarden-Groningen volgt tot waar deze het Van Starckenborghkanaal snijdt, dat dan verder oostwaarts als zuidgrens intact blijft, uit historisch-geografische optiek de meest wenselijke.

TOT SLOT

De vraag is uiteraard of al dit fraais politiek en maatschappelijk haalbaar is. De provincie streeft naar het behoud van landschappelijke samenhangen door middel van een zogeheten casco-plus benadering. Het komt er op neer dat de belangrijkste structurerende elementen op het terrein van de geomorfologie, de archeologie, de waterstaat en de cultuurhistorie intact moeten blijven. Op papier is daarmee de bestaande landschappelijke samenhang gewaarborgd en kan het gebied ook in de toekomst zijn eventuele plaatsing op de Werelderfgoedlijst waarmaken.

Maar ten aanzien van individuele elementen is het provinciale beleid niet altijd eenduidig. Op dit moment speelt de door de gemeente Winsum en het waterschap Noorderzijkvest voorgestelde bouw van een bodemdalingge-

maal plus schutsluis bij Schaphalsterzijl. Deze sluis ligt aan gene zijde van het Reitdiep ongeveer tegenover de Aduarderzijl. Het feit dat het protest tegen deze aantasting van plek en object vooral van particuliere zijde komt, stemt – aangaande de rol van provinciale en gemeentelijke overheden – tot nadenken. De UNESCO levert bovendien geen zak met geld, zoals bij Werelderfgoedobjecten in de Derde Wereld (m.i. terecht) het geval is.

Voorlopig heeft de agrarische sector in de streek zich geen tegenstander betoond van eventuele plaatsing op de Werelderfgoedlijst. Dat kan echter snel veranderen als prijsdalingen op de wereldmarkt of nieuwe planologische pijnpunten om de hoek komen kijken. De gemiddelde perceelsgrootte in het gebied is momenteel 2,5 hectare; de bestemmingsplan-norm geeft een maximum van 4 hectare. Tot nu toe zijn de boeren in het gebied niet afkerig van kavelruil, maar worden hier en daar wel sloten gedempt. Tegen de 4-hectare norm is de Milieufederatie Groningen in het geweer gekomen bij de Raad van State. Zij wil bovendien elke slootdemping vergunningplichtig maken en lijkt op een gelijk af te stevenen. Daarmee zou de verkaveling van het gebied op papier gezien gevrijwaard zijn van al te grote ingrepen, maar kan de agrarische sector zich juist weer tegen de plaatsing op de lijst keren. Deze heeft weliswaar een symbolische waarde, maar daarin schuilt tevens de kracht. Groningen, stad en ommelanden, dat zich profileert als cultuurhistorisch aantrekkelijk gebied verschijnt met dit gebied als het ware op de wereldkaart. Nieuwe internationale contacten met het bedrijfsleven kunnen een door het provinciaal bestuur nagestreefde groei van het cultuurtoerisme bevorderen en Groningen als vestigingsplaats en -gebied voor bedrijven aantrekkelijker maken.

Aan de Werelderfgoed benadering kleeft echter het gevaar dat waardevolle terpenlandschappen elders vanuit het landelijke en provinciale beleid minder aandacht krijgen. In individuele gevallen kent de provincie echter gebiedsbe-

schermende milieumaatregelen die als een zekere rem werken op al te grote ingrepen in het cultuurhistorisch patrimonium, zowel in Middag-Humsterland als elders in het gewest. Vanuit het perspectief van de bewoners van Middag-Humsterland en gelet op de waarde van grote delen van het terpenlandschap elders moet worden gewaakt tegen een fossilisering van het gebied tot een landschappelijk reservaat. Veeleer zou hier met de landschappelijke waarden van het gebied kunnen worden geëxperimenteerd als een soort kraamkamer voor een zinvolle landschappelijke evolutie elders. Maar ook in een op de Werelderfgoedlijst geplaatst Middag-Humsterland zal men blijven balanceren tussen economische groei en landschapsbehoud.

Living on man-made mounds, the 'terpen'-landscape of Middag-Humsterland

The Middag-Humsterland district in the Dutch province of Groningen forms part of the low-lying coastal plain of Friesland bordering upon the Wadden Sea. The area – consisting of two former marsh islands, Middag and Humsterland – belongs to the oldest continually inhabited parts of the Netherlands, having an occupational history reaching into the 7th century BC. It offers us one of the completest example of the renowned Dutch struggle with the inland waters as well as with the sea. Most of the time people lived on mounds (here called terpen or wierden), but since the 11th century AD ring dikes fenced Middag and Humsterland off from the sea. Before endikement the area already had a dense population, as can be gathered from its large number of more or less intact mounds (up to more than one per square kilometer). The relation between the man-made mounds and the geomorphological characteristics of the landscape still is very well discernable. Strings of mounds cling to former marsh bars bordering these tidal flats and to former natural levees of marsh creeks and gullies, that veined the area. Dikes protected Middag and Humsterland against the sea, as well as against inland water

that started penetrating the area from the 11th century onwards, as a result of draining and cultivation, both gradually encroaching upon the inland high moors. Little by little Middag and Humsterland were chained to the surrounding mainland by means of armdikes. In phases dikes like these dammed the estuaries between Middag-Humsterland and the mainland and as such brought about new polders, encircling these former islands.

Together with its surrounding polders and fringes of the former mainland, washed by streams like the Reitdiep and the Oude Riet, Middag-Humsterland forms a unique centuries-old landscape. An ensemble, of which rather undisturbed and archeologically interesting mounds (terpen and terp-villages), a unique parcelling (largely derived from past marsh creeks and gullies), dikes and locks, canals and geomorphology constitute the integral and coherent parts. As such Middag-Humsterland deserves being placed on the World Heritage List.

NOOT

- * De auteur dankt drs. J.J. Meijering (provincie Groningen) voor zijn bereidwillige medewerking met betrekking tot enkele beleidsmatige aspecten

LITERATUUR

- ARKEMA, J. ET AL (RED.) (1992). Aduard: Eén klooster, drie dorpen, Bedum.
- BIERMA, M., A.T. CLASON, E. KRAMER EN G.J. DE LANGEN (1988). Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied. Groningen.
- BOER, J. DE (1987). Dorpen in Groningen. PPD-Groningen.
- DIJKEN DIE NIET MOGEN WIJKEN, beleid oude dijken (1993). Brochure. Groningen.
- FORMSMA, W.J. ET AL (RED.) (1981). Historie van Groningen. Stad en Land. Groningen.
- FORMSMA W.J., R.A. LUITJENS-DIJKVELD STOL EN A. PATHUIS (1987). De Ommelander Borgen en Steenhuizen (2de druk), Assen/Maastricht.
- GERBENZON, P. (1980). Enige middeleeuwse Ommelander dijk en zijrechten. Zutphen.
- GROTE PROVINCIEATLAS VAN GRONINGEN 1:25.000 (1995). Groningen/Emmen, derde editie.
- HEMPENIUS, A.L. EN C. TROMP (1994). Inventaris van de archieven van zijvesten en dijkrechten in het Rijksarchief in Groningen en bij het waterschap Hunsingo. Groningen.
- HOOGTELIJNEN PROVINCIE GRONINGEN (1990). PPD-Groningen.
- LIGTERINK, G.H. (1989). Tussen Hunze en Lauwers, cultuurhistorische schetsen uit het Groninger Westerkwartier. Leek.
- MEIJERING, J.J. EN A. SPAKMAN (1985). Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. PPD-Groningen.
- MEIJERING, J.J. EN P. VAN DER PLOEG (1991). Landschapsbeeld in de provincie Groningen. Dienst RO, provincie Groningen.
- ROELEVELD, W. (1974). The Groningen Coastal Area. Groningen.
- RIJKSWATERSTAAT (1961). Beschrijving van de provincie Groningen behorende bij de Waterstaatskaart. 's-Gravenhage.
- SCHROOR, M. (1987). De Landelijke Lijn: kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. PPD-Groningen.
- SCHROOR, M. EN J.J. MEIJERING (1988). Het Groninger landschap. Utrecht.
- SCHROOR, M. (1993). De wereld van het Friese landschap. Groningen.
- SCHROOR, M. (1995). Wotter: waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995. Groningen.
- SIEMENS, B.W. (1962). Historische atlas van de provincie Groningen. Groningen.
- SIEMENS, B.W. (1974). Dijkrechten en zijvesten. Groningen.
- SNIJDERS, F.L. (1985). Fysische geografie in de provincie Groningen. PPD-Groningen.
- VERVLOET, J.A.J. (1984). Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen.